

УДК 811.161.2'276'373.611

Старченко Я. С.

СЛОВОТВІРНІ ДЕРИВАТИ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОСТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЖАРГОНАХ

Статтю присвячено одному з аспектів дослідження жаргонових систем української мови – творенню інноваційних дериватів інструментальності. Дослідження здійснено в контексті категорійної граматики. Досліджувана лексико-словотвірна категорія має свої специфічні словотвірні ознаки, порівняно з іншими категоріями в жаргонах та аналогічною категорією в українській літературній мові.

Ключові слова: дериват, інновація, інструментальність/інструменталь, контамінація, лексико-словотвірна категорія, осново складання, суфіксація.

Старченко Я. С. Словообразовательные дериваты инструментальности в современных украинских жаргонах. – Стаття. Стаття посвящена одному из аспектов исследования жаргонных систем украинского языка – образованию инновационных дериватов инструментальности. Исследование осуществлено в контексте категориальной грамматики. Исследуемая лексико-словообразовательная категория имеет свои специфические словообразовательные признаки, по сравнению с другими категориями в жаргонах и аналогичной категорией в украинском литературном языке.

Ключевые слова: дериват, инновация, инструментальность, контаминация, лексико-словообразовательная категория, слияние основ, суффиксация.

Starchenko Y. S. Derivative derivatives instrumentality in modern Ukrainian jargon. – Article.

The article is devoted to one of the aspects of the jargon research – the formation of innovative derivatives of instrumentality. The research is made in the context of categorical grammar. The category under study has its own specific word-formative criteria comparing with other categories in jargons and the same category in the Ukrainian literary language.

Key words: derivative, innovation, instrumentality, contamination, lexico-word-formative category, slur of word stems, suffixation.

У сучасному українському мовознавстві помітним є зростання кількості досліджень у галузі соціолінгвістики. Відповідно, зростає й кількість публікацій із цієї теми. Серед них кількісно і якісно виділяються дослідження, присвячені соціальним діалектам, а саме їхній історії, сучасності, перспективам розвитку й функціонування, статусу тощо (праці О. Горбача [1], Н. Дзюбишиної-Мельник [2], Т. Єщенко [3], Л. Карпець [4], Т. Кондратюк [5], В. Мокієєнка [6], Л. Ставицької [9], Н. Шовгун [10] та ін.). Одним із напрямів вивчення арго-, жаргоно-, сленгосистем є вияв особливостей мовних засобів їхнього творення на різних мовних рівнях (синтаксичному, фонетичному, морфологічному, фраземному).

Цю статтю присвячено дослідженню однієї з лексико-словотвірних категорій – категорії інструментальності (інструментальності). Метою статті є визначення словотвірних способів і словотворчих засобів появи інноваційних дериватів, виявлення специфіки словотвірних процесів, порівняно з іншими категоріями в жаргонах і в літературній мові.

В українській мові іменники категорії інструментальності становлять кількісно помітну групу дериватів. З усіх способів словотворення в появі іменників категорії інструментальності застосовуються лише два: суфіксальний із використанням найрізноманітніших словотворчих засобів (*налигач, мотовило, збиральник, тесак, колун, яровизатор*) і основоскладання з використанням незначної кількості конфіксів (*картоплезбирач, сіножатка, газогін*). Аналізований матеріал показує, що жаргонове словотворення

в межах інновацій категорії інструментальності має свої особливості.

З-поміж жаргонових номенів виділяються дві групи дериватів. Перша – деривати, утворені від наявних у мові слів чи словосполучень, які вже мають значення інструментальності. Такі деривати є втіленням процесів повторного номінування (у лінгвістиці поширена назва «вторинна номінація») одного й того ж із метою ожаргонювання наявних одиниць. Вони постали внаслідок різних словотвірних процесів: утинання (*первентин* → *винт, хавбек* → *хав*), універбації (*операційна система* → *операційка, соціальна допомога* → *соціалка*), субституції – заміни одних словотворчих засобів іншими – жаргоновими (*дискотека* → *дискара, сервер* → *сервак*), приєднання до твірних основ асемантичних суфіксів (*BBS [бібієс]* → *бібієска, дезодорант* → *дез* → *дезик*).

Друга група – деривати, що з'явилися безпосередньо в тому чи тому жаргоні для потреб називання нового чи перейменування наявного. Саме дослідженню особливостей появи таких дериватів присвячено цю статтю.

Отже, до лексико-словотвірної категорії інструментальності відносимо всі деривати-іменники з умовним найзагальнішим значенням *знаряддя дії*, що у свою чергу можна передати конкретними формулами: «те, що призначено для чогось», «те, що є інструментом чогось», «те, що використовується для чогось», «те, що служить чимось», «те, що пристосоване для чогось»; до того ж такі значення повинні постати саме внаслідок словотвірних процесів. Звичайно, таке широке значення може бути втіленим у предметах чи їхніх части-

нах, його можуть виражати деривати з конкретно-предметним (пристрій, засіб) та абстрактним (певна система, явище природи) значенням. Ця категорія виявляє тісний зв'язок з іншими категоріями, що позначають предметність, тому й має багато спільного з ними [7].

Серед інновацій категорії інструментальності наявні деривати з різних жаргонів: молодіжного (*хайратник* – «шнурок чи пов'язка для волосся круг голови»), наркоманського (*хапалка* – «цигарка для куріння марихуани»), комп'ютерного (*мільник* – «електронна пошта»), музичного (*басюк* – «бас-гітара»), спортивного (*колотухи* – «ноги»), торговельного (*шарпак* «електротехніка фірми Sharp»). Як видно навіть із поданих прикладів, загалом українські жаргони містять назви найрізноманітніших понять.

Найвищим ступенем продуктивності серед жаргонових словотворчих засобів інструментальності відзначається формант **-к(а)**. Ця група кількісно становить близько двадцяти дериватів, що представляють різні словотвірні типи.

Перший тип – *віддієслівні похідні*. Всі деривати утворено від дієслів недоконаного виду: *ширяти(ся)* «уводити наркотик внутрішньовенно» → *ширка* «шприц для того, щоб нирятися», *відбивати* «піднімати штангу» → *відбивка* «штанга, яку відбивають від грудей під час піднімання». Паралельно в ході творення дериватів відбуваються різні морфонологічні зміни: 1) утинання твірної основи (характерне для українського віддієслівного іменникового словотвору загалом): *ширя(ти)ся* → *ширка*; порівняймо з *хапа(ти)* → *хапалка*, де такого утинання не відбувається; 2) нарощення суфікса, унаслідок чого з'являються варіанти форманта **-к(а)**: *вжика(ти)* → *вжикалка* – «те, що вжикає – матричний принтер», *шизі(ти)* → *шизівка* – «те, від чого шизіють – речівка фанатів», *бовтати* → *бовтанка* – «ефедриновий наркотик, очищений клей БФ, Момент, уживані токсикоманами й отримані шляхом бовтання». Як видно, у цьому разі творення жаргонових дериватів повністю відповідає загальномовним правилам творення слів такого типу. Один із дериватів цього типу став зразком для творення омонімічного журналістського деривата шляхом універбації: *широка коаліція* → *ширка* «широка коаліція»: «Ідея широкої коаліції не видається якимось нереальним явищем. «Ширка», як її уже прозвали...» (випуск «ТСН» на каналі «1+1» від 03 жовтня 07 р.).

Другий тип – *відіменникові похідні*. Інноваційних дериватів цього типу лише шість, але процес появи кожного з них має свої особливості. Так, деривати *бакланка* – «мова, якою говорить, яку використовує (чи як говорить) баклан», *пузівка* – «мікроавтобус, бус(ик)», *щедрівочки*, тобто «те, що носять на стегнах – брюки зі зниженою талією», за формальним вираженням нагадують деривати-у-

ніверби, що утворені від стійких словосполучень. Проте ні в жаргонах, ні в якомусь зі стилів української мови немає відповідних стійких словосполучень (порівняймо: *маршрутне таксі* → *маршрутка*, *основний склад команди* → *основка*). Отже, можна з упевненістю стверджувати, що ці деривати утворено від основи жаргонового номена *баклан* – «балакуча, нечесна, підла людина», від основи номена з метафоричним значенням *пузо* й номена *бедро*, відповідно, – словотворчий засіб приєднано безпосередньо до названих твірних основ.

Зовсім інші особливості виявляють одноструктурні деривати *банданка* й *зіперка*. Обидва утворено від іменників (відповідно, *zip* – «архіватор WinZip», *бандан* чи *бандана* – «чоловіча хустка для покриття голови»), які вже позначають предмет як знаряддя, призначене для чогось. Отже, приєднаний формант **-к(а)** тут не додає ніякого значення і є надлишковим. Якщо появу цього форманта в деривата *банданка* можна пояснити впливом аналогії (порівняймо із *кашкет* → *кашкетка*, *гопар* → *гопарка*), то появу й потребу появи **-к(а)** у *зіпка* пояснити не можемо. Треба зауважити, що від слова *zip* утворено й інший дериват *зіпер*, який має аналогічне до *зіпка* значення й аналогічні характеристики – надлишковість приєданого форманта **-ер**.

Появу подібних дериватів можна пояснювати через різну словотвірну історію. Наприклад, поява деривата *аська* може мати такі трактування: 1) цей дериват з'явився внаслідок народної етимології асоціативним способом; 2) це універбізація, що відбулася з частковою омонімізацією; 3) універбація словосполучень та аббревіацій, не властивих розмовному мовленню тощо. Єдиний дериват цієї групи утворено, як уявляється, від основи власної назви, словотвірне значення якого, можливо, містить метафоричний елемент: *Канари* → *канарка* (нарк.) – «патрульний міліцейський автомобіль, який відвозить на Канари».

Третій тип – *відприкметникові похідні* – представлено лише одним дериватом: *дерев'яний* → *дерев'янка* – «ампула». Як і попередні деривати, за структурою він є похідним і нагадує універби – ніби утворено від словосполучення. Проте твірного словосполучення встановити не можемо, як і не можемо сформулювати словотвірне значення цього деривата. На жаль, у використаних джерелах ніяких додаткових елементів до тлумачення лексичного значення, крім того, що це *ампула*, немає.

Другим за продуктивністю в інноваційному словотворенні жаргонових номенів є формант **-ник** і його варіанти (п'ятнадцять дериватів). Цей словотворчий засіб приєднується до різних за частиномовною належністю твірних основ, а отже, утворює різні словотвірні типи.

До першого типу належать віддієслівні деривати, твірні основи яких є власне українськими

(*пихати* → *пихальник* – «той, що призначений для пихання чи пихає – сканер», *співати* → *співальник* – «те, чим співають – обличчя») чи чужомовними (*to ring up* – «подзвонити по телефону») → *рінгушник* – «записна книжка для телефонних номерів», *hair* – «довге волосся») → *хайратник* – «предмет-шнурок чи пов'язка, яким обв'язують волосся круг голови»). Специфічні особливості мотивації виявляє дериват *фачик*: утворений від англ. *fuck* – «злягатися») → *фачик* – «те, за допомогою чого злягаються – чоловічий статевий орган»; суфікс *-ик* у цьому слові водночас може виражати й додаткове значення суб'єктивної оцінки (зменшено-пестливе). Оскільки в молодіжному жаргоні з'явився похідний номен-дієслово *фака-тися* – «злягатися», то словотвірний ланцюжок і, відповідно, словотвірне значення цього деривата тепер мають ще одну мотивацію: *фака-тися* → *фачик* – «те, за допомогою чого факаються».

Другий словотвірний тип із цим суфіксом становлять відіменникові деривати: *дебіл* → *дебільник* – «мобільний телефон», *лопата* → *лопатник* – «великий гаманець», *квіш* → *ковшарик* – «головний убір із козирком для гри в бейсбол – бейсболка», *паркет* → *паркетник* «марки автомобілів для їзди «по паркету» – зразка малого джипа». Безпосередній процес творення цих слів не має якихось особливостей – відбувається без будь-яких морфологічних змін (виняток становить дериват *ковшарик*, у якому з'являється непередбачуваний інтерфікс *-ар-*). Проте більшість дериватів (виняток становлять деривати *кайфелик* і *хайратник*) виявляють метафоричність значення твірної основи. Одні мають порівняльне значення: *такий, як лопата*; *такий, як квіш*. Інші зберігають таку метафоричність і в похідному та уможливають подвійність тлумачення словотвірного значення (*дебільник* – «телефон, який призначений для дебілів» чи «телефон, який робить дебілами») чи й множинність мотивації: *паркетник* ← *паркет* – «автомобіль, призначений для їзди по паркету» чи *паркетник* ← *паркетний* – «паркетний автомобіль». Через метафоричність деривата *темник* (журн.) важко пояснити його словотвірне значення: 1) або це «збірник (дозволені) тем (передач, виступів)», тоді словотвірний ланцюжок виглядає так: *тема* → *темник* (словотворчий засіб *-ник*); 2) або це передачі, виступи з невідомим (темним) авторством, тоді словотвірний ланцюжок виглядає так: *темний* → *темник* (словотворчий засіб суфікс *-ик*).

Чужомовний суфікс *-атор/ятор/ор* поширений у творенні літературних номінів і має свої особливості: 1) утворює назви на позначення предметів (*регулятор*, *стабілізатор*, *ізолятор*) та осіб (*репетитор*, *акомпаніатор*, *організатор*) із перевагою перших; 2) часто одна лексема може мати значення й особи, і предмета (*компілятор*, *навігатор*); 3) приєднуються до дієслівних ос-

нов (*компенсувати* → *компенсатор*, *нівелювати* → *нівеллятор*, *стерилізувати* → *стерилізатор*); 4) специфіка «словотвірної семантики цих дериватів зумовлює їхнє функціонування в науково-технічній сфері» [8, 98].

Звичайно, у жаргонових системах цей формант виявляє свої особливості. Порівняно з попередніми формантами, він має незначну продуктивність у творенні інновацій – всього шість дериватів. Усі вони утворені від дієслівних основ слів із чужомовними елементами. Одні із цих слів наявні в українській мові (*демократизувати* → *демократизатор*, *гуманізувати* → *гуманізатор* – «холодна зброя міліціонера – гумова палиця», *дебілізувати* → *дебілізатор* – «те, що перетворює на дебіла – комплекс для занять із бодібілдингу»); інших в українській мові немає – деривати утворено безпосередньо від чужого слова без його запозичування (англ. *edit* – «редагувати, компоувати») → *едитор* – «текстовий редактор»). Жоден із дериватів не має багатозначності й співвідносності з назвами осіб.

У нашій картотечі наявний єдиний дериват, утворений від іменникової основи. Його словотвірний ланцюжок відрізняється від попередніх, що зумовлює й інше словотвірне значення: *дебіл* → *дебільатор* – «будь-який предмет, за допомогою якого роблять делітом». Подібним за морфемною структурою є дериват *бурбулятор* – «пластикова пляшка для паління наркотиків». Цілком обгрунтовано й без труднощів виділяємо в ньому словотворчий засіб *-атор*. Оскільки в жаргонах (у використаних джерелах) не зафіксували жодного номіна з твірною основою *бурбуль-*, то не можемо пояснити значення твірної основи й, відповідно, не можемо сформулювати повністю словотвірне значення самого деривата. Але видно, що це не дієслівна твірна основа.

Інші форманти категорії інструментальності використано у творенні нових дериватів один-два рази, серед них такі: *-аг(а)/яг(а)*, *-ак*, *-ач*, *-евич*, *-ниці(я)*, *-няк*, *-ун*, *-ух(а/у)*. Ці форманти, як і деривати в цілому, виявляють такі ж ознаки й властивості, що й попередні. Передусім вони приєднуються до різних твірних основ: 1) найчастіше до дієслівних: *випихати* → *випихач* – «предмет, який випихає – батут», *тормозити* → *тормозун* – «те, що тормозить – мокрий сніг на лижній трасі», *перетягувати* → *перетяга* – «предмет, яким перетягують, – джгут для перетягування вен», *колотити* → *колотухи* – «те чим колотять – ноги», *сміх* → *смішняк* – «те, чим викликають сміх – наркотик», 2) до іменникових основ: *Sharp* → *шарпак* – «вибір фірми Sharp», *соплі* → *соплевич* – «те, що викликає соплі, – ефедрин».

Усі деривати утворено за загальнономовними словотвірними правилами з дотриманням морфологічних норм (наприклад, *колотухи* зберігають форму множини-парності, яка притаманна

загальномовному слову *ноги*). Проте виділяється серед цих формантів суфікс *-ач* – його продуктивність у творенні жаргонових дериватів категорії інструментальності повністю відрізняється від загальномовного словотворення: з-поміж суфіксів інструментальності цей відрізняється найвищою продуктивністю [8, 98], тоді як серед близько шістдесяти жаргонових інновацій досліджуваної категорії його використано лише один раз.

Незначну кількість інноваційних жаргонових номенів інструментальності утворено способами, у яких взаємодіють основи – *основоскладання* й *контамінація основ*. *Основоскладання* представлено трьома дериватами: *кишкодав* – «те, чим давлять кишки – пасок», *понтвоз* – «те, чим возять понти (на чому їздять із понтами), – фунікулер», *гівнодави* – «те, чим давлять гівно, – взуття». Якщо в літературній мові в структурі складних іменників типовими виразниками значення знаряддя дії (інструментальності) є суфікси *-ач*, *-к-*, *-ець* [8, 102], то в цих дериватів таке значення втілює нульовий суфікс (також продуктивний у творенні іменників інструментальності в українській літературній мові). До того ж він виступає не самостійно, а приєднується водночас з інтерфіксальним єднальним голосним *-о-*. Тобто засобом творення слів у цьому разі є конфікс *-о-...-о-*: *давити кишки* → *кишкодав*, *возити понти* → *понтвоз*. Варто зауважити, що творення цих дериватів відбувається за загальномовними правилами: наявне переставлення елементів твірної словосполучення, утинання основи дієслівного елемента твірної словосполучення, наголос у дериваті падає на дієслівну (другу) частину: порівняймо з *укладати труби* → *трубоукладач*, *гнати газ* → *газогін*, *рубати лід* → *льодоруб*. А дериват *гівнодави* ще й відтворює загальномовну морфологічну особливість: назва виду взуття має форму множини (порівняймо: *мокасини*, *туфлі*, *сандали*).

Серед жаргонових дериватів наявний комп'ютерний номен *віндовоз*, який структурно членується на три частини (*віндо-*, *-воз* і єднальний голосний *-о-*) і ніби належить до описуваного типу складних слів. Проте така належність є оманливою, оскільки в цьому разі український жаргоновий номен з'явився внаслідок зовнішнього імітування загальномовних дериватів (мабуть, з урахуванням явищ мовної гри) і є жаргоновим замінником запозиченого номена *Windows*. Тому цей номен відносимо до номенів, що постали внаслідок ожаргонювання наявних слів і словосполучень.

Спосіб *контамінації* також представлено двома дериватами: *лохотрон* (*заг.*) – «лототрон для лохів»; *скотобус* (*сп.*) – «автобус для скотів». У цьому разі на першу частину наявних в українсь-

кій мові нейтральних слів накладається інше слово – жаргонове чи загальномовне за походженням: [*лох* + *лото*]трон, [*скот* + *авто*]бус.

У творенні дериватів інструментальності спостерігаємо загальномовні морфонологічні зміни: поява інтерфікса для уникнення однозвучності з іншим словом (*ківши* → *ковшарик*, пор. із *ковшик*; *кайф* → *кайф-ел-ик*, пор. із *кайфик*) чи для полегшення вимови (*рінг-уш-ник*, *хайр-ат-ник*); чергування м'якого й твердого кінцевих приголосних твірної основи (*дебіл-* і *дебіль-*); в основоскладанні – усікання дієслівного елемента твірної основи.

В українській літературній мові поширеним є явище однаковості морфемної будови слів за їхнього семантичного розрізнення, що виявляється, зокрема, у багатозначності таких слів. Так, у літературній мові значна кількість дериватів інструментальності має співвідносні пари *особа* – *знаряддя* (*предмет*), оскільки один і той же формант може приєднувати ці значення (*розфасовувач* – *особа*, яка щось розфасовує, і *предмет*, яким щось розфасовують). У жаргонах жоден з аналізованих дериватів цієї категорії не має однойменного відповідника серед дериватів категорії особи.

Жаргонові інноваційні деривати інструментальності, з одного боку, можуть використовувати як готові стилістично марковані номінативні одиниці в літературній мові: «...тут мліли в одночасних екстазах три тримачі державних штандартів, коли слухали гімн про укрівську кропиву в інтерпретації децю поскубаного юного орла, і запросто вмикали мобільні «дебільники» під час Богослужіння чи оперної вистави» (М. Матіос «Містер і місіс Ю в країні укрів»). З іншого боку, ці деривати можуть ставати основою для поповнення словотвірних гнізд безпосередньо в тому чи тому стилі літературної мови: *Лохсервіс* – назва замітки (ПіК від 11/04, 23).

Отже, на основі викладеного можна зробити найзагальніші висновки щодо особливостей творення інновацій інструменталія в українських жаргонах. Значну кількість дериватів лексико-словотвірної категорії інструменталія утворено способами повторного номінування. Деривати первинного номінування втілюють кілька словотвірних типів (відіменникові, відприкметникові, віддієслівні); усі утворено за загальномовними нормами, але, на відміну від літературних норм, жоден із дериватів інструменталія не має однойменного (одноструктурного) відповідника серед дериватів лексико-словотвірної категорії особи, застосовані словотвірні засоби відрізняються іншою продуктивністю й особливостями вираження словотвірної значення.

Література

1. Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – 686 с.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Сучасний жаргон і сучасне розмовне мовлення / Н. Дзюбишина-Мельник // Наукові записки НаУКМА. – 2002. – Т. 2. – С. 14–18.
3. Єщенко Т. Український жаргон спортивних уболівальників / Т. Єщенко // Лінгвістичні студії : зб. наукових праць. – Донецьк : ДНУ, 2005. – Вип. 13. – С. 250–255.
4. Карпець Л. Український спортивний жаргон: структурно-семантичний аспект : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Карпець ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 185 с.
5. Кондратюк Т. Сучасний український сленг і його місце в мовному і метамовному дискурсі / Т. Кондратюк // Кондратюк Т. Словник сучасного українського сленгу / упор. Т. Кондратюк. – Х. : Фоліо, 2006. – С. 4–32.
6. Мокиєнко В. Украинские источники русского жаргона / В. Мокиєнко // Українське і слов'янське мовознавство : матеріали Міжнародної конференції на честь 80-річчя проф. Й. Дзензелівського. – Ужгород, 2001. – С. 365–378.
7. Мурзіна Л. Взаємодія категорії інструментальності та інших словотвірних категорій іменника / Л. Мурзіна // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. – Кіровоград : Кіровоградський пед. ун-т ім. В. Винниченка. – 1997. – Вип. 2. – С. 53–56.
8. Олексенко В. Словотвірні категорії іменника / В. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.
9. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг. Соціальна диференція української мови / Л. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
10. Шовгун Н. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Шовгун ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 17 с.